

Структура фінансово-правової науки періоду інституціоналізації фінансового права як самостійної наукової сфери

Н.О. Пасічник

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка,
pasichnyk1809@gmail.com

Ключові слова:

фінансова наука, фінансове право, державне господарство, державні доходи, державні витрати, фінансова діяльність.

У статті проаналізовано структуру фінансово-правової науки, котра була представлена в авторських підручниках викладачів університетів Російської імперії у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. (І.Я. Горлова, Ф.Б. Мільгаузен, В.П. Безобразова, В.О. Лебедєва, І.Т. Тарасова, І.І. Патлаєвського, І.І. Янжула, І.Х. Озерова та С.І. Іловайського). Показано розширення змістовної структури фінансового права, що відбулося в процесі модернізації фінансової сфери і наукових досліджень з даної проблематики. Державне господарство розглянуто як базову категорію досліджень і як особливий об'єкт державного управління.

The structure of financial and legal science in a period of institutionalization of financial law as an independent scientific field

N. Pasichnyk

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

Key words:

financial science, financial law, state economy, state revenues, state expenditures, financial activity.

The article analyzes the structure of financial and legal science, which was presented in the author's textbooks of the teachers of the universities of the Russian Empire in the second half of the nineteenth century – at the beginning of the twentieth century (I.Ya. Gorlov, F.B. Milhauzen, V.P. Bezobrazov, V.O. Lebedev, I.T. Tarasov, I.I. Patlaevsky, I. I. Yanzhul, and S.I. Iloyavskyi). The article shows the expansion of the content structure of financial law, which took place in the process of socio-economic and legal development of society, modernization of the financial sector and expansion of the research on this subject. It is determined that the majority of researchers respected the view that the structure of financial-legal science and academic discipline contained a doctrine of government revenue, public expenditures and the study of financial activity of the state. The article provides a special point of view about the structure of financial and legal science described in the essays of the science of financial law by I.T. Tarasov, where the general and special part of financial law is allocated. It is presented the approach of I.I. Yanzhul who in the structure of financial and legal science allocates only state revenues.

The article examines the state economy as a basic category of financial and legal studies and as a special object of state administration. The peculiarities of the state economy as a subject of management, the presence of specific tasks of management and ways of conducting it led to its specificity as an object of public administration, and the state financial and legal activity as a special object of legal regulation.

Викладання курсів з елементами фінансово-правової проблематики розпочалося на початку XIX ст. на юридичних факультетах університетів Російської імперії. Протягом першої половини XIX ст. це здійснювалося або в рамках викладання політичної економії (за Статутом університету 1804 р.),

або законів казенного управління, або законів про державні повинності та фінансів (за Статутом університету 1835 р.), або вже безпосередньо фінансового права (після прийняття університетського Статуту 1863 р. [1]). У процесі становлення і розвитку фінансово-правової науки і навчальної

дисципліни формувалася її змістовна структура і понятійний апарат, який проходив апробацію в наукових дослідженнях. А розвиток фінансового господарства, вдосконалення структури фінансового управління об'єктивно стимулювали ці дослідження. Значне коло питань фінансово-правової науки було предметом наукової дискусії у період інституціоналізації фінансово-правової науки як самостійної сфери наукових досліджень й неодноразово трактується сучасними науковцями історичного, економічного й юридичного напрямку. Наявність дослідницького дисбалансу з приводу витоків, предмета й структури фінансово-правової науки зумовлюють актуальність досліджень з даної проблематики в історичному контексті. На сучасному етапі залишається актуальним вивчення й переосмислення наукової спадщини вчених, чий науковий розвідки заклали основи фінансово-правової науки, визначили її структуру та базові категорії.

У сучасній науковій літературі генеза фінансово-правової науки є предметом дослідження вчених, які є представниками різноманітних галузей знань – історії, економіки, юриспруденції: В.Л. Андрущенко [2], Л.М. Безгубенка [3], О.Д. Василюк [4], П.М. Леоненко [5], В.В. Небрат [6], В.М. Орлика [7], [8], В.В. Хошуляк [9], [10], [11], С.І. Юрія, В.М. Федосова [12], В.М. Федорова, П.І. Юхименко [13] та ін. Серед останніх ґрунтовних публікацій, дотичних до теми дослідження, необхідно виділити колективну монографію «Фінансова наука у Санкт-Петербурзі: історичні нариси» [14], де еволюція фінансово-правової науки подана в загальносвітовому контексті, а також охарактеризовано науковий доробок відомих науковців Наддніпрянської України – М.Х. Бунге та С.І. Іловайського. Розвиток фінансового права як галузі наукової юриспруденції та навчальної дисципліни висвітлено в дослідженні В.О. Томсінова [15]. Проблеми концептуалізації основних підходів до визначення предмету та системи науки фінансового права, її цілей та завдань, передумови та особливості трансформації методології вітчизняної фінансово-правової науки детально проаналізовано в дослідженні українського науковця В.В. Хошуляка [9]. Ю.В. Сорокіна, аналізуючи предмет науки фінансового права, визначає його еволюцію та базові категорії науки періоду її становлення як самостійної сфери наукових досліджень [16].

Проте автори вищезазначених досліджень в основному зупиняються на характеристиці предмету фінансового права, характеризують взаємозв'язок політичної економії і фінансової науки з

позицій еволюції науки про фінанси або співвідношення науки фінансового права як складової юриспруденції із фінансовою наукою. Тому потребує подальшого вивчення дискусійне питання щодо змістовної структури фінансово-правової науки, яке еволюціонувало в процесі соціально-економічного розвитку суспільства та в процесі інституціоналізації цієї науки і відповідної навчальної дисципліни в системі університетської освіти Російської імперії. Отже, метою статті є аналіз змістовної структури фінансово-правової науки у трактуванні викладачів університетів Російської імперії у другій половині XIX ст. – на початку XX ст., що подані у їхніх власних авторських курсах і підручниках.

До 60-х рр. XIX ст. навчально-методичні розробки з фінансово-правової проблематики, підготовлені університетською професурою Російської імперії були представлені лише підручником І.Я. Горлова (1841 р) [17]. При викладанні законів про державні повинності та фінанси викладачі користувалися в основному підручниками закордонних вчених, виданих іноземними мовами: німецьких – К.Г. Рау [18], [19], Л.Штейна [20], К.Себерга [21]; французьких – Р.Штурма [22], Ж.Гарн'є [23]; італійських – Ф.Нітті [24], Л.Косса [25] (у посиланнях наведено дані про перекладені видання цих підручників російською мовою), а також, керуючись IV-VIII томами Зводу законів Російської імперії і працями Є.Ф. Канкріна [26] і вищезгаданим підручником І.Я. Горлова [17]. Як приклад, використання саме цих джерел, пошлемося на програму викладання фінансово-правової науки протягом 1849/50 навчального року по кафедрі законів казенного управління в Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька, розроблену М.Х. Бунге [27].

Вважаємо за необхідне охарактеризувати працю відомого німецького науковця К.Г. Рау, підручник якого було видано 1832 р., неодноразово перевидавався, тривалий період використовувався в Російській імперії для викладання фінансової науки [18], [19] і ідеї якого суттєво вплинули на формування структури фінансово-правової науки в працях університетських викладачів Російської імперії. Основні начала фінансової науки складають третю частину праці К.Г. Рау «Підручник політичної економії» (*Lehrbuch der Politischen Ökonomie*), у першій викладені закони народного господарства – політична економія (*Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*), а друга містить виклад економічної політики держави (*Grundsätze der Volkswirtschaftspolitik*). Як зрозуміло зі структури підручника, К.Г. Рау розглядає фінансову

науку як частину політичної економії. До системи фінансової науки німецький економіст відносить: 1) державні витрати, 2) державні доходи, 3) співвідношення державних доходів і витрат; 4) організацію фінансового управління. Державні витрати поділяються на витрати на державний устрій та державне управління [18, с. 31]. При характеристиці державних доходів, аналізуються доходи з різних джерел (промислові доходи уряду, доходи з земель і капіталів, від державного майна (доменів), від майнових і верховних прав (регалії і державна залізниця), доходи від мита і податей) [18, с. 75–278]. Третя складова – співвідношення державних доходів і витрат – автор аналізує можливі співвідношення між доходами і витратами держави (дефіцит, рівновага, профіцит) і державні борги (їхня сутність, види державних боргів, управління ними, платежі по державним боргам і їхнє погашення) [19, с. 234–303]. Аналізуючи організацію фінансового управління, К.Г. Рау визначає структуру фінансової служби, форми діловодства в фінансовому управлінні, основні правила фінансового рахівництва, порядок складання бюджету й основні риси організації кас [19, с. 332–368].

Аналіз підручника І.Я. Горлова «Теорія фінансів» [17] – першого навчального посібника російською мовою з фінансово-правової проблематики в Російській імперії, дозволяє зробити висновки, що автор до структури фінансової науки відносить: отримання й використання засобів, необхідних для задоволення державних потреб [17, с. 2], тобто державні доходи й державні витрати [17, с. 6], а також державний (публічний) кредит, спрямований на врівноваження державних доходів і витрат [17, с. 15]. До державних доходів Горлов включає промислові доходи (від земель, лісів, фабрик і заводів), монопольні доходи – від регалій (гірничої, тютюнової, монетної, поштової і лотерейної) і податки (прямі й непрямі). З урахуванням підходу І.Я. Горлова, щодо змістовної структури фінансово-правової науки, можна заперечити оцінювання цього підручника як простої компіляції німецьких підручників, особливо підручника К.Г. Рау [28, с. 15], тому що трактування К.Г. Рау цього питання, як вище зазначено, є іншим, і І.Я. Горлов критикує включення до структури фінансово-правової науки теорії фінансового управління і фінансової політики, яке було поширене в тогочасній німецькій науковій літературі [17, с. 2].

Реформи 60-х – початку 80-х рр. XIX ст. (відміна кріпосництва, університетська, земська, судова та ін. реформи) сприяли значним перетворенням

суспільного й державного ладу Російської імперії в цілому й суттєвій модернізації фінансової сфери й наукових досліджень з фінансово-правової проблематики зокрема. Нововведення торкнулися й навчальної програми юридичних факультетів університетів Російської імперії. За Загальним Статутом імператорських Російських університетів 1863 р. створювалася самостійна кафедра фінансового права і почало викладатися фінансове право як навчальна дисципліна, що складалася з двох частин: а) теорія фінансів; б) російське фінансове право (§ 15) [1, с. 623]. Поява кафедри фінансового права сприяло подальшому становленню фінансового права як самостійної наукової сфери та розвитку фінансового права як навчальної дисципліни в системі підготовки майбутніх юристів, і, відповідно, зумовило появу значної кількості авторських підручників з фінансово-правової проблематики (Ф.Б. Мільгаузен [29], В.П. Безобразова [30], В.О. Лебедева [31], І.Т. Тарасова [32], І.І. Патлаєвського [28], Г.Д. Сидоренка [33], Л.В. Ходського [34], І.І. Янжула [35], С.І. Іловайського [36], І.Х. Озерова [37], Берендтса [38] та ін.). У підручниках вищеназваних авторів, відображалися особисті методологічні погляди науковців щодо еволюції, предмету й структури курсу фінансового права. Тогочасні підручники з фінансового права можна поділити на: 1) посібники, де деталізовано висвітлюються всі питання відповідного навчального курсу; 2) нариси науки фінансового права, де лаконічно викладено матеріал без надмірної деталізації. Також поширеними навчальними виданнями були конспекти лекцій, серед яких є «традиційні», записані студентами під час лекційних занять і літографовані, що склалися після лекцій на основі лекційних записів [39, с. 24–25].

На основі аналізу матеріалу окремих навчальних посібників з фінансового права, авторами яких є викладачі фінансово-правових дисциплін університетів Російської імперії визначимо структуру фінансово-правової науки другої половини XIX – початку XX ст.

Професор кафедри фінансового права Московського університету Ф.Б. Мільгаузен 1865 року видає літографований курс лекцій [29], в назві якого вперше використовується поняття «фінансове право» [40, с. 7]. Хоча саме поняття «фінансове право» в російськомовних наукових виданнях, вперше використовується в дослідженні професора кафедри законів про державні повинності та фінансів Казанського університету Є.Г. Осокіна [41]. Фінансово-правову науку професор Ф.Б. Мільгаузен трактує як науку про матеріальні цінності, що знаходяться в державній власності

й використовуються для задоволення державних потреб і досягнення державних цілей [42, с. 55–63]. Сучасний дослідник еволюції фінансового права в Російській імперії в XIX на початку XX ст. Ю.В. Гінзбург зазначає, що Ф.Б. Мільгаузен не включає в фінансове право «використання засобів» оскільки це його принципова позиція, тому що він вважає вчення про державні витрати предметом державного права, а не фінансово-правової науки [43] і, відповідно основною частиною фінансового права є державні доходи.

Відомий фахівець в галузі політичної економії і фінансового права В.П. Безобразов в своїх лекціях з фінансового права (котре він ототожнював з державними фінансами), виділяє фінанси в об'єктивному та суб'єктивних значеннях. Державні фінанси в об'єктивному значенні включають всі цінності, що знаходяться в розпорядженні держави для досягнення державних цілей і покриття державних потреб. Фінанси в суб'єктивному значенні – це діяльність держави (уряду та всіх державних установ) спрямована на здобуття засобів, необхідних для задоволення державних потреб, і дотримання співвідношення між ними [30]. З урахуванням цих трактовок, можна визначити, що В.П. Безобразов виділяє в структурі фінансово-правової науки: державні доходи, державні витрати і баланс між ними.

1882 року було опубліковано підручник з фінансового права професора Санкт-Петербурзького університету В.О. Лебедева [31], а в 1883 року надруковано нарис науки фінансового права професора І.Т. Тарасова [32], який здобув освіту на юридичному факультеті Імператорського університету св. Володимира і нетривалий період протягом 1877 року викладав в Київському університеті. Підручник фінансового права В.О. Лебедева сучасники називали фінансовою енциклопедією, «до настоящего времени самой грандиозной попыткой в России систематического изложения финансовой науки» [44, с. 224]; він

здобув схвалення як в Російській імперії (премія Грейга від Академії наук), так і за кордоном, де перевидавався іноземними мовами й здобув схвальні рецензії [40, с. 7]. В.О. Лебедев, аналізуючи предмет фінансового права, значно розширює фінансово-правову систему, включаючи до її структури місцеві фінанси(земств і общин) і фінансову політику й, відповідно, ця структура охоплює: 1) огляд державних потреб, поняття про фінансове господарство й фінансові установи; 2) огляд державних доходів і повинностей; 3) виклад системи земського й общинного господарства; 4) вчення про державний кредит як спосіб покриття надзвичайних потреб [31]. Сучасні дослідники історії фінансового права вважають, що у праці Лебедева визначена найвдаліша система фінансового права порівняно з його сучасниками [40, с. 9], [45, с. 18–19].

Ми підтримуємо схвальну оцінку системи фінансово-правової науки, запропоновану В.О. Лебедевим, проте більш детально зупинимось на оригінальному дослідженні випускника юридичного факультету Київського університету І.Т. Тарасова [32]. Особливістю наукової праці І.Т. Тарасова було те, що він вперше у вітчизняній фінансово-правовій думці відокремив науку про фінанси від фінансового права. Відповідно предмету науки фінансового права, що вивчає правові норми, котрі визначають сферу державного господарства [32, с. 52], науковець поділяє науку фінансового права на три частини. 1. Вступ, де визначається предмет фінансового права, зв'язок фінансового права з іншими науками, метод і система, історія фінансових установ. 2. Загальна частина, де розглядаються питання фінансового управління, органи фінансового управління, засоби, що забезпечують порядок, правильність і закономірність в сфері фінансового управління. Схематично покажемо авторську деталізацію цієї частини фінансового права як науки (рис. 1).

Рисунок 1. Структура загальної частини науки фінансового права (за І.Т. Тарасовим).

3. Особлива частина, котра містить аналіз форм державного господарювання в період натурального, грошового і кредитного господарства.

Деталізуємо підструктуру цієї частини (рис. 2) [32, с. 59–61].

Рисунок 2. Структура особливої частини науки фінансового права (за І.Т. Тарасовим)

Поділ фінансово-правової науки на загальну і особливу частину, за який І.Т. Тарасов гостро критикувався сучасниками, в радянський період почав використовуватися не лише для структурування науки фінансового права і відповідної навчальної дисципліни, а й по відношенню до юридичних наук в цілому [46, с. 87]. І.Т. Тарасов вперше в фінансово-правовій літературі доживного періоду змістив акцент з економічної на юридичну складову, включивши до структури фінансово-правової науки фінансові закони та фінансову відповідальність.

Один із фундаторів одеської школи фінансового права, професор Новоросійського університету І.І. Патлаєвський в змістовній структурі фінансово-правової науки виділяє: 1) вчення про витрати; 2) вчення про доходи; 3) фінансову політику, що є основою фінансового управління і сприяє зрівноваженню доходів і витрат держави [28, с. 22]. Наступник І.І. Патлаєвського по кафедрі фінансового права Новоросійського університету С.І. Іловайський в авторському підручнику фінансового права [36] відокремлює фінансову науку, як науку, що досліджує явища і закони фінансового господарства, і фінансове право, як сукупність законів, що регулюють фінансовий устрій і управління цього господарства [36, с. 8]. С.І. Іловайський дає більш розгорнуту структуру фінансово-правової науки, ніж його попередник, включаючи до її складу: державні доходи, державні витрати, організацію фінансового управління, організація державних кас, розпис доходів і витрат держави, державний контроль. Проте, основним змістовним елементом фінансово-правової науки, на думку вченого, є вчення про державні доходи. Серед основних джерел державних доходів автор виділяє наступні: 1) господарська діяльність держави, тобто доходи від державних земель і промислів; 2) стягнення частини з доходів приватних господарств через оподаткування; 3) кредит [36, с. 42–43]. Характеристиці різних видів державних доходів (від державної власності, промислового казенного майна, регалій, мита, різноманітних прямих і непрямих податків, продажу державного майна, державним позикам, емісії кредитних білетів) присвячено 80 % матеріалу його підручника (глави X–XLI) [36, с. 45–207]. В ідеї пріоритетності дослідження державних доходів в структурі фінансово-правової науки, С.І. Іловайський є послідовником відомого науковця українського походження І.І. Янжула [47], котрий вважав, що фінансове право повинно концентруватися лише на державних доходах і навіть виніс їх в назву свого підручника з фінансово-правової науки.

В процесі розвитку фінансово-правової науки формується категоріальний апарат. Однією з базових, системоутворюючих категорій фінансово-правової науки у другій половині XIX – на початку XX ст. було поняття «державне (публічне) господарство» або «фінансове господарство», що у багатьох дослідженнях використовувалися як тотожні. Не зупиняючись на питанні, що залишається дискусійним навіть на сучасному етапі – співвідношення «фінанси-право», проаналізуємо особливості державного господарства порівняно з приватним господарством, в інтерпретації окремих фахівців з фінансово-правової проблематики того історичного періоду, яку вони оприлюднили у вищеназваних наукових дослідженнях.

К.Г. Рау, зазначав, що фінанси як наука вивчає державне господарство. Порівнюючи державне і приватне господарство і виділяє такі відмінності між ними. Державне господарство відрізняється від приватного кількістю і різноманітністю предметів господарювання й відповідно, для управління ним потребує створення певної структури. У них різні джерела доходів, а також кількість і напрями витрат. Державне господарство має інше призначення й цілі функціонування. Фінансова влада функціонує в рамках юридичних відносин, котрі накладають на державне господарство значні зобов'язання (рівномірний податковий тиск, заборона зловживань державними доходами, виконання зобов'язань за державними кредитами) [18, с. 4–8].

Доктор фінансового права Санкт-Петербурзького університету В.О. Лебедєв зазначав, що державне господарство постійно розвивається, домінує над приватними господарствами, функціонує вічно, його розвиток визначає внутрішню і зовнішню політику держави, її міжнародне значення і добробут підданих. Господарська діяльність держави, спрямована на придбання матеріальних засобів, складає фінансове господарство, а правила фінансового господарства, втілені в законодавчі норми – це фінансове законодавство або фінансове право. [31, с. 5–7].

Професор С.І. Іловайський, характеризуючи особливості державного господарства, відзначав, що відмінність між державним і приватним господарством пов'язана з особливостями суб'єкта господарювання, задач господарювання і способів його ведення. Держава є суб'єктом фінансового верховенства, що виражається в праві держави видавати фінансові закони, що є обов'язковими для виконання як приватними господарствами, так і підпорядкованими державі фінансовими органами. У випадку невиконання або порушення цих

законів держава застосовує примусові заходи. Держава функціонує тривалий період порівняно з наявним поколінням громадян і, відповідно, бере на себе довгострокові й навіть вічні зобов'язання щодо задач господарювання; державне господарство виконує суспільні функції й надає суспільні блага, тому первісними є витрати (а не доходи як в приватному господарстві), відповідно до яких держава регламентує доходи. Основними джерелами доходів є податки і доходи приватно-господарського характеру [36, с. 10-11].

Відомий державний діяч Російської імперії С.Ю. Вітте у лекціях з економічної та фінансової проблематики, котрі він читав князю Михайлу Олександровичу в 1900-1902 рр., перебуваючи на посаді міністра фінансів Російської імперії [48], виділяв: народне господарство (або політичну економію) і державне господарство (або науку про фінанси). Особливим об'єктом вивчення фінансової науки Вітте, як і попередні науковці, вважав державне (публічне) господарство, котре ведеться не задля особистої вигоди господарюючих органів, а заради вищих цілей – інтересів всього суспільства [48, с. 416]. Особливостями державного господарства, на думку Вітте, є: наявність у держави верховних прав особливої примусової влади; функціонування заради максимальної вигоди всіх учасників господарювання – зростання народного добробуту; довгострокова перспектива (здійснення витрат для вигоди майбутніх поколінь); наявність різноманітних способів добування матеріальних засобів – через примусове стягнення податків, доходи від державного майна і казенних підприємств і різні приватно-господарські способи (експлуатація лісів, здача в оренду казенних земель тощо) [48, с. 417-418].

Значно ширше особливості державного господарства трактував дослідник фінансово-правової проблематики Л.В. Ходський у своєму посібнику «Основи державного господарства» (1901 р.). Автор відзначав, що сукупність матеріальних і грошових засобів, їхнє надбання й використання є предметом державного або фінансового господарства; дослідження джерел цих засобів і способів їхнього отримання, з'ясування й оцінювання законів, що регулюють державне господарство є предметом науки про державне господарство або фінансової науки [34, с. 3]. При характеристиці відмінностей між державним та приватним господарством, Л.В. Ходський конста-

тував, що ця відмінність пов'язана з атрибутами держави – вищі цілі, верховенство й примусовість влади по відношенню до підданих. Метою державного господарства є виробництво нематеріальних благ (внутрішня і зовнішня стабільність, захист правопорядку, стимулювання економічного розвитку та ін.), що неможливо виміряти в грошовій формі, але котрі необхідні для розвитку країни. Верховенство державного господарства, окрім примусовості, відображається на фінансовому господарстві ще через залучення громадян до державної служби на умовах грошової винагороди та різноманітних заохочень (ордени, титули, чини тощо). Стабільний фінансовий стан державного господарства опосередковано вказує на економічний добробут населення і сприяє міжнародному визнанню країни [34, с. 16–18].

В енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона [49], автор статті про фінанси – відомий науковець-фінансист – І.Х. Озеров визначав такі узагальнюючі риси державного (фінансового) господарства: 1) примусовий характер, оскільки воно функціонує за рахунок податків, що стягуються примусово; 2) свобода від конкуренції, котра притаманна приватним господарствам; 3) існування значущої мети – зростання народного добробуту; 4) первісне значення витрат, зумовлених необхідністю задовольняти потреби публічного характеру [49, с. 869].

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. фінансово-правова наука розвивається в процесі розвитку фінансового господарства і вдосконалення структури фінансового управління. У працях дослідників даної проблематики домінувала точка зору, що структура цієї науки і навчальної дисципліни містить вчення про державні доходи, державні витрати і вивчення фінансової діяльності держави. Особлива точка зору щодо структури фінансово-правової науки представлена у дослідженнях І.Т. Тарасова і І.І. Янжула. Базовою категорією у працях видатних представників з фінансово-правової проблематики дожовтневого періоду є державне господарство. Особливості державного господарства як суб'єкта господарювання, наявність специфічних задач господарювання і способів його ведення, дозволяли розглядати державне господарство як особливий об'єкт державного управління, а державну фінансово-правову діяльність як особливий об'єкт правового регулювання.

Джерела та література.

1. Высочайше утвержденный Общий устав императорских российских университетов // ПСЗ – II. Т. XXXVIII. № 39752.
2. Андрущенко В.Л. Орієнтири вітчизняної фінансової думки / В.Л. Андрущенко // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 3–11.
3. Безгубенко Л.М. Фінансова наука і практика періоду трансформацій / Л.М. Безгубенко // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 12–16.
4. Василик О.Д. Фінансова наука / О.Д. Василик // Фінанси України. – 2001. – № 1. – С. 3–10.
5. Леоненко П.М. Структура фінансової науки у світлі її історії / П.М. Леоненко // Фінанси України. – 2005. – № 11. – С. 21–24.
6. Небрат В.В. Українська фінансова думка другої половини XIX – початку XX століть / В.В. Небрат. – К.: Ін-т екон. та прогнозів. НАНУ, 2007. – 224 с.
7. Орлик В.М. «Дожовтневі» підручники з фінансового права, як історіографічне джерело до вивчення податкової політики уряду Російської імперії / В.М. Орлик, С.В. Лишко // Збірник наукових праць ЧДТУ. Серія: Економічні науки. – Черкаси: ЧДТУ, 2011. – Вип. 29. – Ч. II. – С. 141–144.
8. Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://inb.dnsgb.com.ua/2010-2/10_orlyk.pdf. – Дата доступу: 19.11.2017 р.
9. Хошуляк В.В. Предмет науки фінансового права у розумінні вчених кінця XIX – початку XX ст. / В.В. Хошуляк // Фінансове право. – 2012. – №3(21). – С. 6–9.
10. Хошуляк В.В. Призначення науки фінансового права: підходи до розуміння і трактування / В.В. Хошуляк // Наукові праці Національного університету 23 «Одеська юридична академія»: збірник наукових праць: Вип. X. / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; відп. за вип. В.М. Дрьомін. – Одеса: Юридична література, 2011. – С. 405–412.
11. Хошуляк В.В. Співвідношення науки фінансового права і фінансової науки / В.В. Хошуляк // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць: Вип. 62. / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; відп. за вип. В.М. Дрьомін. – Одеса: Юридична література, 2011. – С. 146–152.
12. Фінанси: підручник / За ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова. – К.: Знання, 2008. – 611 с.
13. Федоров В.М., Юхименко П.І. Наукові здобутки представників київської фінансової школи кінця XIX – початку XX століття / В.М. Федоров, П.І. Юхименко // Економічна теорія. – 2011. – № 4. – С.79–92.
14. Финансовая наука в Санкт-Петербурге: исторические очерки. Монография. / Под ред. проф. В.В. Ковалева. – Москва: ООО «Проспект», 2014. – 326 с.
15. Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России в эпоху «великих реформ» (60-е – начало 80-х гг. XIX в.). – М.: Зерцало-М, 2013. – 300 с.
16. Сорокина Ю.В. Русское финансовое право: понятие и определение предмета / Ю.В.Сорокина // Правоведение. – 2001. – № 2. – С. 91–100.
17. Горлов И.Я. Теория финансов. – Казань, 1841.
18. Рау К.Г. Основные начала финансовой науки. Перевод с пятого немецкого издания под ред. А.Корсака. Т. I. СПб.: В типографии Майкова, 1867. – 318 с.
19. Рау К.Г. Основные начала финансовой науки. Перевод с пятого немецкого издания под ред. В.Лебедева. Т. II. СПб.: В типографии Майкова, 1868. – 376 с.
20. Штейн Л. Финансовая наука. Государственное хозяйство. Вып. 1. СПб, 1885.
21. Езберг К. Очерк финансовой науки. Ярославль, 1893.
22. Штурм Р. Бюджет. – СПб, 1863.
23. Гарнье Ж. Начало финансов. – СПб, 1863.
24. Нитти Ф. Основные начала финансовой науки. – М., 1904.
25. Косса Л. Основы финансовой науки. – М., 1900.
26. Канкрин Е.Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. – СПб, 1880. – 161 с.
27. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжин. – Ф. 1359. – Оп. 1. – Спр. 412. – 169 арк. арк. 8.
28. Патлаевский И.И. Курс финансового права. Одесса: Типография «Одесского вестника», 1885 – 423 с.
29. Мильгаузен Ф.Б. Финансовое право. Конспект лекций. – М., 1866.
30. Безобразов В.П. Финансовое право. Курс государственных финансов. – СПб, 1878.
31. Лебедев В.А. Финансовое право: лекции. – СПб. 1882.
32. Тарасов И.Т. Очерк науки финансового права. – Ярославль: Типография Губ. Правления, 1883. – 710 с.
33. Сидоренко Г.Д. Конспект лекций по русскому финансовому праву. – Киев, 1880.
34. Ходский Л.В. Основы государственного хозяйства. Пособие по финансовой науке. -СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1901. – 568 с.
35. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М., 1904.
36. Иловайский С.И. Учебник финансового права. 4-е издание. – Одесса: Типо-хромолитография А.Ф.Соколовского, 1904.

37. Озеров И.Х. Основы финансовой науки. Выпуск 1-й. – Москва: Типография Т-ва Сытина, 1909. – 543 с.
38. Берендтс Э.Н. Русское финансовое право. Лекции, читанные в императорском училище правоведения. – СПб.: Типо-Литография С.-Петербургской одиночной тюрьмы, 1914. – 454 с.
39. Гинзбург Ю.В. Как учили финансовому праву в России в XIX-начале XX в. // Историко-правовые проблемы. Новый ракурс. – 2015. – № 14. – С. 23–33.
40. Козырин А.Н. В.А. Лебедев и развитие финансово-правовой науки в России. // Золотые страницы финансового права. Т.2. В.А. Лебедев. Финансовое право. – М., 2000. – С. 7–19.
41. Осокин Е.Г. Несколько спорных вопросов по истории русского финансового права // Юридический сборник Д.И.Мейера. – Казань, 1856.
42. Мильгаузен Ф.Б. Финансовое право (извлечения) // Реформы и право. – 2011. – № 1.
43. Гинзбург Ю.В. Федор Богданович Мильгаузен – профессор финансового права // Реформы и право. – 2011. – № 1. – С. 53–54.
44. Буковецкий А.И. Введение в финансовую науку. – Л., 1929.
45. Ялбулганов А.А. О понятии финансового права: к истории вопроса // Финансовое право. – 2015. – № 10. – С. 17–25.
46. Гинзбург Ю.В. Формирование предмета науки финансового права в России в XIX – начале XX века // Дис. канд. юр наук 12.00.04 – Финансовое право; налоговое право; бюджетное право. М.: Высшая школа экономики, 2014.
47. Янжул И.И. Основные начала финансовой науки. Учение о государственных доходах. – СПб., 1890. – Вып. 1–2. – 508 с.
48. Витте С.Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве. – СПб, 1912. – 569 с.
49. Энциклопедический словарь. Т. XXXV / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб, 1902. – 962 с.